

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.49>

МОНІТОРИНГ СПОСОБУ ЖИТТЯ СУБ'ЄКТІВ ДЕКЛАРУВАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пашинський А.П.,
*аспірант Київського університету права
НАН України, адвокат,
радник АО «Юридична фірма «Василь Кісіль і Партнери»
ORCID: 0000-0001-7377-200X
e-mail: tolikiir@gmail.com*

Бригінець О.О.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0003-4058-7566
e-mail: briginetso@meta.ua*

Пашинський А.П., Бригінець О.О. Моніторинг способу життя суб'єктів декларування в умовах воєнного стану.

Моніторинг способу життя суб'єктів декларування є одним із механізмів фінансового контролю, що був запроваджений у 2014 році з набранням чинності Законом України «Про запобігання корупції». Відповідальність за здійснення моніторингу способу суб'єктів декларування була покладена на Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК).

До початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року НАЗК завершило лише декілька десятків моніторингів. Втім, після призупинення обов'язкового е-декларування і повних перевірок е-деклараций у зв'язку з введенням воєнного стану, НАЗК активізувало свою діяльність із моніторингу способу життя.

До осені 2023 року НАЗК здійснювало моніторинг на підставі прямих норм ст. 51⁴, 52² Закону України «Про запобігання корупції» і закритих методичних рекомендацій. У жовтні 2023 року Верховна Рада України внесла низку важливих змін до закону щодо процедури моніторингу способу життя. Після цього НАЗК затвердило окремий Порядок здійснення моніторингу способу життя суб'єктів декларування, який пройшов реєстрацію в Міністерстві юстиції України. Новий Порядок надає визначення ключовим термінам, встановлює перелік джерел інформації для моніторингу, визначає спосіб оформлення результатів моніторингу та врегульовує низку інших процедурних питань. Хоча прийняття Порядку є позитивним фактом, документ має певні юридичні вади. Мова йде про відсутність граничних строків для проведення моніторингу, невстановлення процедури авторозподілу моніторингів між працівниками НАЗК, а також суперечливу форму закріплення кінцевих результатів моніторингу.

Правозастосовна практика у сфері моніторингу способу життя активно розвивається. Так, лише у 2023 році НАЗК розпочало 621 та завершило 552 моніторинги способу життя. Втім, для гарантування повного дотримання принципів законності, правової визначеності та поваги до приватного і сімейного життя, НАЗК необхідно усунути вищенаведені недоліки Порядку, а також прийняти спеціальні порядки моніторингу способу життя для суддів і суддів Конституційного Суду України відповідно до вимог закону.

Ключові слова: моніторинг способу життя, Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК), незаконне збагачення, необґрунтовані активи, декларування, запобігання корупції, антикорупційне законодавство, антикорупційна політика, корупція, воєнний стан.

Pashynskiy A.P., Bryhinets O.O. Lifestyle monitoring of declarants in a state of martial law.

Lifestyle monitoring of declarants is one of the financial control mechanisms introduced in 2014 with the entry into force of the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption”. The National Agency on Corruption Prevention (NACP) was designated as an entity responsible for the lifestyle monitoring of declarants.

By the beginning of the full-scale invasion on 24 February 2022, the NACP had completed only a few dozen monitorings. However, after the suspension of mandatory e-declaring as well as full audits of e-declarations due to the introduction of martial law, the NACP intensified its activities on lifestyle monitoring.

Until the fall of 2023, the NACP had conducted monitoring based on the direct provisions of Articles 51⁴, 52² of the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption” and internal methodological recommendations. In October 2023, the Verkhovna Rada of Ukraine introduced several important amendments to the law on lifestyle monitoring. Following this, the NACP approved a separate Procedure for lifestyle monitoring of declarants which was registered with the Ministry of Justice of Ukraine. The new Procedure defines key terms, establishes a list of information sources for monitoring, determines the manner of recording monitoring results and regulates a number of other procedural issues. Although the adoption of the Procedure is a positive development, the document has certain legal flaws. These include the absence of deadlines for the monitoring procedure, failure to establish auto-distribution of monitorings among NACP employees, and a controversial form of envisaging the final results of the monitoring.

The law enforcement practice in lifestyle monitoring is actively developing. Only in 2023 the NACP launched 621 and completed 552 lifestyle monitorings. However, to guarantee full compliance with the principles of legality, legal certainty, and respect for private and family life, the NACP should eliminate the above flaws of the Procedure and adopt special lifestyle monitoring procedures for judges and judges of the Constitutional Court of Ukraine in accordance with the requirements of the law.

Key words: lifestyle monitoring, National Agency on Corruption Prevention (NACP), illicit enrichment, unjustified assets, declaring, corruption prevention, anticorruption legislation, anticorruption policy, corruption, martial law.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану корупція є однією із основних перешкод на шляху до економічного розвитку, євроатлантичної інтеграції та перемоги над російським агресором. На жаль, очікування українського народу щодо зменшення рівня корупції під час широко-масштабної війни значною мірою не справдились. Так, за даними всесвітнього рейтингу «Індекс сприйняття корупції» у 2023 році Україна отримала лише 36 балів зі 100 можливих та посіла 104 місце з 180 країн світу. Показово, що нашу країну випередили такі держави як Замбія, Ефіопія і Гамбія [1]. Із такою невисокою оцінкою згодні і самі українці: згідно з опитуванням Transparency International навесні 2023 року, 77% громадян і 81% представників бізнесу виділили корупцію серед основних проблем України [2].

Як свідчить міжнародний досвід, успіхи в боротьбі з корупцією в першу чергу визначаються не кількістю антикорупційних органів, а ефективністю їх роботи. При цьому ефективна робота цих органів неможлива без якісних юридичних інструментів запобігання і протидії корупції. Одним із таких інструментів є моніторинг способу життя суб'єктів декларування – процедура, що була запроваджена в законодавстві України в 2014 році та зазнала істотних змін під час дії правового режиму воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Окремі аспекти процедури моніторингу способу життя суб'єктів декларування досліджувались у вітчизняній науці ще до початку повномасштабного вторгнення. Так, Т.О. Коломоець і С.М. Кушнір вивчали правову природу та походження терміну «моніторинг способу життя»; Ю.О. Рева аналізував моніторинг способу життя в рамках загального механізму антикорупційного декларування; Я.І. Маслова вивчала особливості моніторингу способу життя щодо працівників НАЗК. Деякі питання моніторингу способу життя у своїх наукових працях також досліджували В.Ю. Авер'янов, Д.В. Гудков, Ю.В. Дмитрієв, Л.М. Корнута, Н.В. Сметаніна, О.В. Таволжанський, М.І. Хавронюк та інші. Разом з тим, у вітчизняній юридичній науці поки що не проводився комплексний аналіз функціонування інституту моніторингу способу життя в умовах воєнного стану – тобто в період з 24 лютого 2022 року до сьогодні.

Метою статті є аналіз правового регулювання і правозастосовних особливостей інституту моніторингу способу життя суб'єктів декларування в умовах правового режиму воєнного стану в Україні.

Виклад основного матеріалу. Процедура моніторингу способу життя суб'єктів декларування з'явився в Україні у 2014 році з набранням чинності Закону України «Про запобігання корупції» (далі – «Закон»). Метою моніторингу було виявлення недобросовісних посадових осіб шляхом порівняння їх офіційних доходів та заощаджень з реальним способом їх життя. Функції з проведення такого моніторингу були покладені на Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК).

Протягом майже шести років такий моніторинг з низки причин не проводився. Спершу НАЗК не мало чіткого розуміння, в чому саме полягає суть моніторингу способу життя – у «кабінетних дослідженнях» документів чи в «польовій роботі» у вигляді фізичного стеження за декларантом. Врешті-решт Національне агентство зупинилось саме на першому варіанті, адже Закон не надавав НАЗК повноважень на здійснення негласних слідчо-розшукових дій. Виходячи з цього розуміння, у 2017 році НАЗК розробило проєкт Порядку здійснення моніторингу способу життя суб'єктів декларування і подало його на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України. Втім, Міністерство юстиції відмовилось реєструвати цей порядок через низку критичних зауважень до його змісту [3].

Попри відсутність затвердженого Порядку, у липні 2020 року НАЗК публічно оголосило про початок моніторингу способу життя суб'єктів декларування [4]. У Національному агентстві повідомили, що такий моніторинг буде здійснюватися безпосередньо на підставі норми ст. 51⁴ Закону України «Про запобігання корупції» без прийняття додаткових підзаконних актів. Втім, через деякий час виявилось, що резолюцією Голови НАЗК були затверджені Методичні рекомендації щодо порядку здійснення вибіркового моніторингу способу життя, які нібито мали гриф «для службового користування» (далі – «Методичні рекомендації»). Ці Методичні рекомендації не проходили реєстрацію в Міністерстві юстиції України та не були оприлюднені у відкритому доступі, що являло собою порушення законодавства [5].

У 2020–2022 роках НАЗК провело лише кілька десятків моніторингів способу життя та натомість фокусувало свої зусилля на повній перевірці декларацій. Втім, після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року обов'язкове подання декларацій та їх повні перевірки були призупинені на підставі Закону України № 2115-ІХ «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» [6]. При цьому моніторинг способу життя як окрема процедура фінансового моніторингу призупинений не був. У зв'язку з цим, на початку 2023 року НАЗК оголосило про активізацію моніторингів способу життя суб'єктів декларування в умовах воєнного стану [7].

Станом на початок 2023 року правове регулювання моніторингу способу життя обмежувалось вже згаданою вище ст. 51⁴ Закону України «Про запобігання корупції» [8]. Згідно з цією статтею НАЗК мало здійснювати вибірково моніторинг способу життя суб'єктів декларування з метою встановлення відповідності їх рівня життя наявним у них та членів їх сім'ї майну і одержаним ними доходам згідно з поданою декларацією. Моніторинг способу життя мав здійснюватися на підставі інформації, отриманої НАЗК від фізичних та юридичних осіб, із засобів масової інформації та інших відкритих джерел. При цьому НАЗК мало дотримуватись вимог закону про захист персональних даних та не здійснювати надмірне втручання у право на недоторканність особистого і сімейного життя. Якщо внаслідок моніторингу були виявлені невідповідності – НАЗК надавало декларанту можливість надати письмові пояснення протягом 10 робочих днів. У ст. 51⁴ Закону також встановлювалось, що виявлення невідповідності рівня життя і задекларованих доходів у рамках моніторингу є підставою для початку повної перевірки декларації. Якщо ж за результатами моніторингу були виявлені ознаки корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, НАЗК мало повідомити про це спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції. Окрім цього, у ст. 52² Закону додатково були передбачені деякі особливості моніторингу способу життя для суддів та суддів Конституційного Суду України (КСУ).

Основним недоліком правового регулювання моніторингу на цьому етапі була відсутність належним чином затвердженого і юстованого Порядку моніторингу способу життя суб'єктів декларування НАЗК. Натомість моніторинг вівся на підставі внутрішніх Методичних рекомендацій НАЗК, що не мали статусу нормативно-правового акта і не були розміщені у публічному доступі.

Це створювало правову невизначеність для добросовісних суб'єктів декларування, породжувало надлишкову дискрецію та корупційні ризики для працівників НАЗК, а також дозволяло декларантам оскаржувати результати моніторингу з формальних підстав. На цих недоліках у процедурі моніторингу зокрема наголошували іноземні аудитори у Звіті зовнішньої незалежної оцінки ефективності діяльності НАЗК від 24.07.2023 [9].

12 жовтня 2023 року набрав чинності Закон України № 3384-IX «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану» [10]. Цей закон не лише відновив обов'язкове е-декларування для більшості посадових осіб, а й вніс низку важливих змін до ст. 51⁴ Закону України «Про запобігання корупції» щодо моніторингу способу життя. По-перше, оновлена ч. 3 ст. 51⁴ Закону чітко встановила, що порядок моніторингу способу життя суб'єктів декларування має визначатись НАЗК у спосіб, передбачений ч. 9 ст. 12 Закону – тобто через прийняття нормативно-правового акта з подальшою реєстрацією в Міністерстві юстиції. По-друге, з ч. 4 ст. 51⁴ Закону було виключено норму про те, що встановлення невідповідності рівня життя особи задекларованим нею доходам є підставою для проведення повної перевірки декларації. Як зазначили в самому НАЗК, це ознаменувало трансформацію інституту моніторингу способу життя від процедури, що є підставою для проведення повної перевірки, до самостійного інституту фінансового контролю, спрямованого на виявлення необґрунтованих активів і незаконного збагачення [11]. По-третє, у ч. 4 ст. 51⁴ Закону було встановлено обов'язок НАЗК повідомляти суб'єкта декларування про результати здійсненого моніторингу способу життя протягом 5 днів з дня його завершення. Вищенаведені зміни до законодавства мали позитивний вплив на інститут моніторингу способу життя, оскільки сприяли більшому рівню правової визначеності – як для працівників НАЗК, так і для суб'єктів декларування.

На виконання вимог згаданого Закону України № 3384-IX, Наказом НАЗК від 26.10.2023 № 236/23 було затверджено Порядок здійснення моніторингу способу життя суб'єктів декларування (далі – «Порядок») [12]. Ключовою позитивною рисою цього Порядку став сам факт його прийняття. На відміну від Методичних рекомендацій, Порядок був зареєстрований у Міністерстві юстиції України і публічно оприлюднений як нормативно-правовий акт. Це зменшує рівень дискреції та ризики зловживань з боку працівників НАЗК, а також сприяє дотриманню принципу законності по відношенню до суб'єктів декларування. Порядок врегулював низку важливих аспектів процедури моніторингу способу життя: визначив процедуру прийняття рішення про початок моніторингу, встановив перелік джерел інформації для моніторингу, надав визначення ключовим термінам. Порядок також визначив, що за результатами моніторингу способу життя готується доповідна записка з такою інформацією: (1) дата початку і підстави для здійснення моніторингу; (2) зміст проведених заходів та їх результати, встановлені факти відповідності/невідповідності рівня життя суб'єкта декларування, невиконання інших вимог Закону; (3) заходи реагування, вжиті НАЗК стосовно суб'єкта декларування (за наявності).

Разом з тим, новий Порядок також містить низку суттєвих недоліків, що потребують виправлення. По-перше, у Порядку відсутні строки проведення моніторингу способу життя суб'єкта декларування. На нашу думку, проведення безстрокового моніторингу є надмірним втручанням у приватне та сімейне життя особи з боку НАЗК, а також порушує принципи розумних очікувань і правової визначеності для суб'єктів декларування. З огляду на це, у Порядку слід передбачити граничний строк для проведення моніторингу – наприклад 120 календарних днів з можливістю продовження ще на 60 календарних днів, як це встановлено для процедури повної перевірки декларацій. По-друге, Порядок не закріплює процедуру автоматичного розподілу моніторингових серед працівників НАЗК, як це передбачено у тому ж порядку повної перевірки декларацій. Відсутність авторозподілу може призвести до ручного управління та підвищення корупційних ризиків – тобто до тих речей, з якими НАЗК покликане боротись. На наше переконання, Національне агентство має невідкладно внести зміни до Порядку та передбачити авторозподіл моніторингових серед працівників НАЗК. По-третє, наявні вади у процедурі повідомлення суб'єкта декларування про результати моніторингу. Так, загальна норма абз. 2 ч. 4 ст. 51⁴ Закону вимагає повідомляти декларанта про результати здійсненого щодо нього моніторингу протягом 5 днів з дня його завершення. Згідно з п. 10 Порядку за результатами моніторингу оформлюється доповідна записка, яка містить повну інформацію про початок і підстави моніторингу, зміст проведених заходів та їх результати. Натомість п. 11 Порядку зобов'язує НАЗК надсилати суб'єкту декларування ви-

ключно «повідомлення про результати здійсненого щодо нього моніторинг». На практиці це може призвести до того, що НАЗК не направляє суб'єкту декларації доповідну записку – тобто ключовий документ, який містить повну інформацію про підстави проведення моніторингу і його результати. З огляду на це, у п. 11 Порядку необхідно передбачити, що до повідомлення НАЗК має докладатись доповідна записка або інший документ з повною інформацією про проведений моніторинг. Додатково слід відмітити, що «довідна записка», яка згідно з Порядком ніким не затверджується, на нашу думку не може вважатись належною формою викладення результатів моніторингу. Вибір такої форми документа як «довідна записка» може свідчити про бажання НАЗК уникнути підпадання цього документа під поняття акта (рішення) суб'єкта владних повноважень, а відповідно – обмежити можливість його оскарження та притягнення до відповідальності його виконавців у разі порушень. З огляду на це, слід внести зміни до Порядку та передбачити викладення результатів моніторингу у формі юридично значимого акта (рішення, довідки), що затверджується Головою чи заступником Голови НАЗК.

Окремо варто зауважити, що новий Порядок не розповсюджується на моніторинг способу життя суддів і суддів КСУ. Так, згідно з п. 3 Прикінцевих та перехідних положень Закону України № 1079-IX НАЗК ще у 2021 році мало розробити окремі порядки моніторингу способу життя для суддів і суддів КСУ та погодити їх з Вищою радою правосуддя і зборами суддів КСУ відповідно. Разом з тим, станом на сьогодні ці порядки досі не затверджені. З огляду на це, згідно з Законом № 1079-IX до моменту прийняття таких порядків моніторинг щодо суддів і суддів КСУ здійснюється «безпосередньо у порядку, визначеному Законом України «Про запобігання корупції». Це означає, що моніторинг способу життя суддів наразі може здійснюватись виключно на підставі норм ст. 51⁴ Закону з урахуванням особливостей, передбачених у ст. 52² Закону. На жаль, ці статті недостатньо детально врегульовують процедуру моніторингу, зокрема підстави для її початку, джерела збору інформації та порядок фіксації результатів. З огляду на це, НАЗК слід активізувати діалог з Вищою радою правосуддя та зборами суддів КСУ з метою затвердження спеціальних порядків моніторингу способу життя для суддів і суддів КСУ.

Попри масштабні законодавчі реформи, правозастосовна практика у сфері моніторингу способу життя в умовах воєнного стану активно розвивається. Так, за даними НАЗК лише у 2023 році було розпочато 621 та завершено 552 моніторинги способу життя [11]. У разі встановлення розбіжностей за результатами моніторингу НАЗК повідомляло про це правоохоронні органи, які в подальшому розпочинали кримінальні провадження за ст. 368⁵ Кримінального кодексу України «Незаконне збагачення» або звертались до суду з позовами про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави за ст. 290 Цивільного процесуального кодексу України.

Найбільший розголос під час воєнного стану отримали результати моніторингу способу життя народних депутатів України, керівництва територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) і Національної поліції. Одним із перших публічних кейсів став моніторинг способу життя колишнього начальника Одеського обласного ТЦК та СП. У липні 2023 року НАЗК виявило у родичів начальника ТЦК та СП нерухомість за кордоном і автомобілі, для придбання яких у нього та членів його сім'ї не вистачало законних доходів і заощаджень. Сам декларант пояснив НАЗК, що його матір нібито отримала кошти на придбання цих активів за договорами позики. Втім, у НАЗК виникли сумніви щодо справжності підписів на цих договорах і джерел походження коштів у позикодавців. За результатами моніторингу НАЗК встановило розбіжності на суму понад 188 млн грн і передало матеріали до Державного бюро розслідувань для ініціювання кримінального провадження за ст. 368⁵ Кримінального кодексу України «Незаконне збагачення» [13]. Ще одним наочним прикладом є результат моніторингу способу життя начальника управління боротьби з наркозалежністю Головного управління поліції у м. Києві. Під час моніторингу НАЗК встановило, що у 2022-2023 рр. дружина декларанта після продажу автомобіля свекрусі фактично продовжувала користуватись ним в повному обсязі, а також придбала земельну ділянку у Київській області. При цьому офіційні доходи і заощадження декларанта та членів його сім'ї були значно нижчими за вартість набутих активів. З огляду на це, НАЗК направило матеріали щодо начальника управління до Спеціальної антикорупційної прокуратури для вирішення питання щодо подання позову про визнання активів вартістю 3,8 млн грн необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави [14].

Деякі матеріали НАЗК за результатами моніторингу способу життя в умовах воєнного стану можуть бути розглянуті в суді вже цього року. Зокрема, у квітні 2024 року був скерований до суду

обвинувальний акт щодо колишнього начальника Одеського обласного ТЦК та СП [15]. На розгляді у Вищому антикорупційному суді також перебуває низка позовів про цивільну конфіскацію необґрунтованих активів. Хід цих судових справ дозволить зробити перші висновки про практичну ефективність моніторингу способу життя як інструменту запобігання корупції в Україні.

Висновки. Таким чином, під час дії правового режиму воєнного стану інститут моніторингу способу життя суб'єктів декларування пройшов декілька важливих етапів розвитку. Спершу НАЗК здійснювало моніторинг на підставі прямих норм Закону і засекречених Методичних рекомендацій. У жовтні 2023 року після внесення низки важливих змін до Закону НАЗК прийняло Порядок моніторингу способу життя суб'єктів декларування та зареєструвало його в Міністерстві юстиції як нормативно-правовий акт. Новий Порядок надав визначення ключовим термінам, встановив перелік джерел інформації для моніторингу, визначив спосіб оформлення результатів моніторингу і врегулював низку інших процедурних питань. Хоча прийняття Порядку безумовно є позитивним фактом, документ має певні юридичні вади. Мова йде про відсутність граничних строків для проведення моніторингу, невстановлення процедури авторозподілу моніторингових між працівниками НАЗК, а також суперечливу форму закріплення кінцевих результатів моніторингу. Окрім цього, так і не було прийнято спеціальні порядки моніторингу способу життя для суддів і суддів КСУ, як цього вимагає закон. Сподіваємось, що оновлене керівництво НАЗК найближчим часом усуне ці недоліки і зможе перетворити моніторинг способу життя на ефективний інструмент запобігання корупції, який відповідає принципам законності, правової визначеності та поваги до приватного і сімейного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Corruption Perceptions Index – 2023. Transparency International Ukraine. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2023/index/ukr> (дата звернення: 06.05.2024).
2. Українці більше побоюються корупції після перемоги, ніж повторення воєнних дій. Hromadske. URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrayinci-najbilshe-pobouyutsya-korupciyi-pislya-peremogi-nizh-povtorennya-voennih-dij-opituvannya> (дата звернення: 06.05.2024).
3. НАЗК вкотре проігнорувало зауваження Мін'юсту щодо порядків проведення повної перевірки декларацій та стилю життя чиновників. Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/nazk-vkotre-proignoruvalo-zauvajennya-minyustu-schodoporyadkiv-provedennya-povnoi-perevirki-deklaratsiy-ta-stilyu-jittya-chinovnikiv-23261> (дата звернення 06.05.2024).
4. НАЗК розпочинає перевіряти, чи відповідає спосіб життя чиновників задекларованим статкам. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nazk-rozpochynaye-pereviraty-chy-vidprovidaye-sposib-zhyttya-chynovnykiv-zadeklarovanym-statkam/> (дата звернення: 06.05.2024).
5. Моніторинг способу життя декларантів від «А» до «Я» – Анатолій Пашинський. European Business Association. URL: <https://eba.com.ua/monitoring-sposobu-zhyttya-deklarantiv-vid-a-do-ya/> (дата звернення 06.05.2024).
6. Закон України № 2115-IX «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни». Верховна Рада України – Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20/ed20220303#Text> (дата звернення: 06.05.2024).
7. НАЗК активізує проведення моніторингу способу життя чиновників та депутатів за зверненнями громадян. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/nazk-aktyvizuye-provedennya-monitoringu-sposobu-zhyttya-chynovnykiv-ta-deputativ-za-zvernennamy-gromadyan/> (дата звернення: 06.05.2024).
8. Закон України № 1700-VII «Про запобігання корупції». Верховна Рада України – Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 06.05.2024).
9. Звіт зовнішньої незалежної оцінки ефективності діяльності Національного агентства з питань запобігання корупції від 24.07.2023. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/perevirka%20NAZK/zvit-komisii-z-provedennia-nezaleznoi-otsinky-efektyvnosti-diialnosti-nazk.pdf> (дата звернення: 06.05.2024).

10. Закон України № 3384-IX «Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану». Верховна Рада України – Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3384-20#Text> (дата звернення: 06.05.2024).
11. Чотири роки НАЗК 2.0.: впровадження та удосконалення механізму моніторингу способу життя. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/povnyu/chotyry-roky-nazk-2-0-vprovadzhennya-ta-udoshkonalennya-mehanizmu-monitoryngu-sposobu-zhyttya/> дата звернення: 06.05.2024).
12. Наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 26.10.2023 № 236/23 «Про затвердження Порядку здійснення моніторингу способу життя суб'єктів декларування». Верховна Рада України – Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1873-23#Text> (дата звернення: 06.05.2024).
13. Матеріали НАЗК щодо одеського воєнкома Борисова направлено до ДБР. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/materialy-nazk-shhodo-odeskogo-voenkoma-borysova-napravleno-do-dbr/> (дата звернення: 06.05.2024).
14. НАЗК виявило необґрунтовані активи на майже 3,9 млн грн у начальника управління поліції. Національне агентство з питань запобігання корупції. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/zarobigannya-ta-vyyavlennya-koruptsiyi/nazk-vyyavylo-neobgruntovani-aktyvy-na-mayzhe-3-9-mln-grn-u-nachalnyka-upravlinnya-politsii/> (дата звернення: 06.05.2024).
15. Завершено розслідування щодо незаконного збагачення колишнього одеського воєнкома на 150 млн грн. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/zaverseno-rozsliduvannya-shhodo-nezakonnogo-zbagacennya-kolisnyogo-odeskogo-voenkoma-na-150-mln-grn> (дата звернення: 06.05.2024).